

فصل‌نامه جندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال سوم، شماره ۱۱، پاییز ۱۳۹۶

پیامدهای اقتصادی جنگ شهرها در استان خوزستان

هاشم رئیسی^۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۶/۹

تاریخ پذیرش: ۹۷/۷/۲۷

چکیده:

جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ آغاز شد و در مرداد ۱۳۶۷ به پایان رسید. این جنگ یکی از طولانی‌ترین و فاجعه‌آمیزترین جنگ‌های قرن بیستم، بعد از جنگ آمریکا و ویتنام است. در طی این جنگ، دولت عراق جهت تضعیف روحیه مردم و فشار اقتصادی به دولت ایران و همچنین رسیدن به مقاصد خود، برخلاف حقوق بین‌المللی، مناطق مسکونی و غیرنظامی و نیز مراکز اقتصادی ایران را مورد حملات توپخانه‌ای، هوایی، و موشکی خود قرار داد که اصطلاحاً در ادبیات دفاع مقدس، بمباران کردن مناطق مسکونی و غیرنظامی را «جنگ شهرها» می‌گویند.

استان خوزستان به دلیل هم‌مرز بودن با دولت عراق و نیز مراکز نفتی و گازی در آن، ۲۰۰۸ بار مورد تهاجم نیروی هوایی عراق قرار گرفت که سهم بیشتری از جنگ شهرها را نسبت به دیگر استان‌های کشور متحمل شد. این تهاجمات باعث تخریب مراکز اقتصادی و نیز تعطیل شدن طرح‌ها و پروژه‌های مهم اقتصادی در سطح استان گردید که به دنبال آن بیکاری در سطح استان افزایش یافت و نیز بیشتر مردم استان جهت زندگی بهتر به دیگر استان‌های کشور مهاجرت کردند.

در این مقاله سعی شده‌است با روش توصیفی - تحلیلی ابتدا به رابطه جنگ تحمیلی و اقتصاد و سپس تخریب مراکز اقتصادی و توقف یا تعطیل شدن طرح‌ها و کارخانجات و به دنبال آن بیکاری و مهاجرت در سطح استان خوزستان پرداخته شود. روش گردآوری اطلاعات در این مقاله عمدتاً، کتابخانه‌ای و اسنادی است.

واژگان کلیدی: خوزستان، جنگ، اقتصاد، جنگ شهرها، حملات هوایی.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شهید چمران اهواز hashemraeiiii@gmail.com

۱- موقعیت جغرافیایی استان خوزستان:

استان خوزستان که با مساحتی حدود ۶۶۵۳۲ کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران بین ۲۹ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۵۸ دقیقه عرض شمالی، و ۴۷ درجه و ۴۲ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۳۹ دقیقه طول شرقی نسبت به نصف النهار گرینویچ قرار دارد.^۱

این استان از شمال به استان لرستان، از شمال شرقی به استان اصفهان، از شمال غربی به استان ایلام، از شرق و جنوب شرقی به استان‌های چهارمحال بختیاری و کهگیلویه و بویر احمد، از غرب به کشور عراق، و از جنوب به استان بوشهر و خلیج فارس محدود است. خوزستان سرزمین هموار، بی عارضه، و مستطیل شکلی است که عرض آن از ۱۱۰ کیلومتر در شمال تا ۲۰۰ کیلومتر در جنوب تفاوت می‌کند. جلگه خوزستان از رسوب‌های نرم رودخانه‌ها که رشته‌های چین‌خورده زاگرس را پوشانده‌اند، به وجود آمده است و تنها در دو سه نقطه، قله این رشته‌ها از زیر رسوبات درآمده‌اند و عارضه‌های مختصری نمودار می‌سازند.^۲

از هزاره ۴ ق. م. و احتمالاً پیش از آن تا اواخر دوره ساسانی از ایالت‌های آباد ایران بود به طوری که هنگام ورود اعراب به ایران خوزستان دارای ۷۷ شهر پرجمعیت و مهم بوده است.^۳ سرزمین زرخیز خوزستان گذشته از موقعیت خاص طبیعی و جغرافیایی و دارا بودن منابع سرشار زیر زمینی، از لحاظ تاریخی نیز از کهنسال ترین مناطق کشور به شمار می‌رود.^۴ از دیرباز دارای تمدن و فرهنگی درخشان بوده است، به طوری که آن را از نخستین مراکز پیدایش تمدن بشری دانسته‌اند.^۵

بیشتر لشکرکشی‌های اعراب در دوره کشورگشایی اسلام، در این سرزمین بوده و خسارت‌های فراوانی بر آن وارد شده است. خوزستان در قدیم «درب دهلیز» کشور ایران محسوب می‌شده و مرکز بازرگانی ایران و هند بوده است.^۶

این استان به لحاظ موقعیت جغرافیایی و استراتژیک و هم مرز بودن با کشور عراق، از موقعیت ویژه‌ای برخوردار است. خوزستان به واسطه‌ی داشتن معادن سرشار نفت به سرزمین طلای نفت سیاه معروف می‌

۱. مرکز آمار ایران، سالنامه آماری کشور، ص ۵.

۲. کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ایرانشهر، ج اول، ص ۵۸.

۳. رزم آرا، جغرافیای نظامی ایران؛ خوزستان، ص ۴۰.

۴. امیری، خوزستان گهواره شاهنشاهی ایران، ص ۱۰.

۵. رزم آرا، جغرافیای نظامی ایران؛ خوزستان، ص ۱.

۶. افشار، نگاهی به خوزستان، ص ۱۴.

باشد و از نظر امکانات بالفعل و بالقوه آبی و غیره دارای اهمیت استثنائی است. در سال ۱۲۸۷ ش نخستین چاه نفت ایران در خوزستان در شهرمسجد سلیمان حفر و نفت از آن استخراج شد. این چاه که به چاه شماره یک مشهور است نخستین چاه نفت در جهان است که در مقیاس صنعتی نفت استخراج شده و اولین گام تأسیس صنعت نفت ایران به شماره می‌رود اکنون چاه شماره یک به صورت موزه با مدیریت شرکت نفت مناطق نفت خیز ایران اداره می‌شود. استان خوزستان غنی‌ترین استان در زمینه منابع نفت و گاز است که در حال حاضر درآمد کشور از راه صدور این دو محصول طبیعی حاصل می‌شود. از جمله رودخانه‌های مهم ایران که در جلگه خوزستان می‌باشد: رودخانه کارون، کرخه، هندیجان، دز، مارون، اروند رود هستند. جلگه ای استان خوزستان قابلیت بالقوه کشاورزی فراوانی در آن ایجاد کرده است. علاوه بر کشاورزی سنتی و نیمه مکانیزه محصولات سنتی (مثل برنج، گندم، مرکبات، و صیفی‌جات) نیشکر هم به صورت صنعتی در قالب طرح توسعه نیشکر و صنایع جانبی استان خوزستان در ابعاد وسیعی کاشت و مورد بهره‌داری می‌گیرد.^۱

خوزستان تنها استانی است که در طول جنگ دچار بیش‌ترین آسیب و خسارت شد. خوزستان به ویژه اروند رود یکی از مطامع اصلی رژیم بعث عراق در حمله به ایران اسلامی بود. این استان به علت داشتن ذخایر غنی نفت و موقعیت راهبردی تاریخ پرماجری داشته است؛ و تا قبل از جنگ یک بار توسط قوای عثمانی و دوبار توسط قوای انگلیس مورد تعرض قرار گرفت است. قبل از آغاز جنگ مناقشات متعددی بر سر حاکمیت برآوردند رود بین ایران و رژیم بعث وجود داشت که با عقد قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر این مناقشات مدتی فروکش کرد.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی مخالفین تحرکات زیادی جهت براندازی نظام جمهوری اسلامی انجام دادند که یکی از آنها راه اندازه جریان خلق عرب و ایجاد تفرقه بین مردم خوزستان و در نهایت تجزیه خوزستان بود که در این میان رژیم بعثی عراق سهم ویژه ای داشت. پس از شکست همه توطئه‌ها و با توجه به سابقه زیاد خواهی‌های حزب بعث و صدام، حمله به ایران توسط عراق آغاز شد. صدام در مقابل دوربین تلویزیون عراق قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر را پاره کرد و بلافاصله نقاط مهمی از کشور و به ویژه استان خوزستان مورد بمباران و هجوم قرار گرفت. جنگنده‌های عراق در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ (روز آغاز رسمی جنگ) شهرهای اهواز، دزفول، امیدیه، آبادان، خرمشهر، شوش... را بمباران کردند. بمباران و بعدها موشک باران شهرها به حدی بود که شهر دزفول به عنوان «بلد الصوابیخ» یعنی شهر موشک‌ها نام گرفت. علاوه بر نیرو بمباران هوایی، نیروهای زمینی عراق نیز به خوزستان هجوم آوردند و شهرهای

۱. پور جباری، اطلس جغرافیایی حماسی ۱: خوزستان در جنگ، ص ۱۱-۱۲.

خرمشهر، سوسنگرد، بستان، و هویزه را تصرف نموده و تا منطقه دب حردان در نزدیکی اهواز پیشروی کردند. شهر آبادان نیز به محاصره ۲۷۰ درجه درآمد و شهرهای شوش، دزفول، اندیمشک در تیررس دشمن قرار گرفت. از آغاز تا پایان «جنگ شهرها» بالغ بر ۱۲۷ شهر کشور مورد تهاجم هوایی و موشکی دشمن قرار گرفت. در این میان آبادان با بیش از ۱۰۱۷ بار، بیش از همه مورد تهاجم واقع شد. این تعداد معادل ۲۱/۳ درصد از کل مجموع حملات به شهرهای کشور است. شهر اهواز ۳۱۶ بار حمله و ۶/۶ درصد از کل حملات به شهرها در درجه دوم قرار گرفته و سپس دزفول با ۲۴۱ بار حمله ۵/۱ از کل حملات را متحمل شده است. به طور کلی استان خوزستان با ۲۰۰۸ مورد بیش از ۴۲ درصد از حملات هوایی دشمن را در طول جنگ متحمل بوده است.^۱

جدول ۱: آمار تهاجم هوایی عراق به شهرهای استان خوزستان در طول جنگ.^۲

نام شهر	تعداد تهاجم
آبادان	۱۰۱۷
اهواز	۳۱۶
دزفول	۲۴۱
خرمشهر	۱۲۸
سوسنگرد	۵۷
اندیمشک	۵۲
مسجد سلیمان	۳۳
آغاچاری	۲۹
رامهرمز	۲۵
شوستر	۲۲
بستان	۱۷

۱. همان، ص ۱۳.

۲. همان، ۱۴.

۱۱	شادگان
۱۱	بندر ماهشهر
۱۰	هويزه
۹	حمیدیه
۹	بندر امام خمینی
۸	بهبهان
۷	شوش
۵	ایذه
۱	امیدیه
۲۰۰۸	جمع

بیشترین آمار شهدا و مجرمین جنگ شهرها در طول جنگ، مربوط به شهر اهواز است که در مجموع ۱۰/۷ درصد از کل تلفات را به خود اختصاص داده است. بعد از آن به ترتیب شهر کرمانشاه با ۷/۹ درصد، دزفول با ۶/۹ درصد، آبادان با ۶/۶ درصد، اندیمشک با ۶/۲ درصد، همدان با ۴ درصد و تهران با ۳/۴ درصد به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارند. به طور کلی ۴۰/۵ درصد از شهدا و مجرمین جنگ شهرها در طول جنگ به استان خوزستان تعلق دارد.

جدول ۲: آمار شهدا و مجرمین شهرهای استان خوزستان در طول جنگ شهرها^۱.

نام شهر	تعداد شهدا	تعداد مجرمین	تعداد کل شهدا و مجرمین	درصد شهدا و مجرمین نسبت به کل کشور
اهواز	۱۱۳۷	۷۱۶	۸۲۵۳	٪ ۱۰/۷
دزفول	۱۱۷۳	۴۱۵۳	۵۳۲۶	٪ ۶/۹
آبادان	۸۸۲	۴۱۹۱	۵۰۷۳	٪ ۶/۶

اندیمشک	۷۲۴	۱۷۶۰	۲۴۸۴	٪۰/۲
مسجد سلیمان	۴۳۳	۱۸۰۳	۲۲۳۶	٪۰/۹
بههان	۳۷۳	۱۱۶۲	۱۵۳۵	٪۰/۲
سوسنگرد	۲۰۲	۸۱۱	۱۰۱۳	٪۰/۳
شوشتر	۱۳۲	۵۶۸	۷۰۰	٪۰/۹
خرمشهر	۱۴۰	۳۰۳	۴۴۳	٪۰/۶
رامهرمز	۵۶	۲۵۸	۳۱۴	٪۰/۴
هویزه	۲۵	۱۹۰	۲۱۵	٪۰/۲۸
آغاچاری	۳۲	۱۶۰	۱۹۲	٪۰/۲۵
حمیدیه	۴۵	۱۴۱	۱۸۶	٪۰/۲۴
بندر ماسهر	۱۹	۱۳۷	۱۵۶	٪۰/۲
بندر امام خمینی	۲۳	۹۹	۱۲۲	٪۰/۱۶
شادگان	۸	۸۳	۹۱	٪۰/۱۲
بستان	۲۳	۳۸	۶۱	٪۰/۰۸
شوش	۸	۵	۱۳	٪۰/۰۱
جمع	۵۴۳۵	۲۲۹۷۸	۲۸۴۱۳	۴۰/۵ درصد از کل کشور

۲- رابطه جنگ و اقتصاد:

جنگ همان‌گونه که به تخریب زیربناها و مراکز اقتصادی به ویژه در مناطق جنگی و نیز زیان به بنگاه‌های اقتصادی و واحدهای ارزی می‌انجامد در یک ارتباط متقابل، می‌تواند زمینه‌ساز رشد توانمندی‌های انسانی و سرعت بخشیدن به روند تبدیل توان بالقوه به توان بالفعل باشد اما به‌طور کلی جنگ و بحران ناشی از آن برای اقتصاد هر کشور در هر نقطه از جهان وضعیت خاصی را ایجاد می‌کند و به دلیل تأثیری که در کاهش عرضه و افزایش تقاضا و در نهایت برقراری وضعیت عدم تعادل در اقتصاد دارد موجب می‌شود نظام بازار جایگاه و کارایی خود را از دست بدهد و به همین دلیل وضعیت غیرعادی شکل می‌گیرد و لزوم دخالت دولت در امور اقتصادی را به همراه خواهد داشت.^۱

در دوران جنگ علاوه بر اینکه خسارات فراوانی به زیربنای اقتصادی وارد می‌شود با پدیده‌های مشابهی که در سایر بحرانهای اقتصادی وجود دارد رو به رو و شاهد کاهش انگیزه تولید، بیکاری،

۱. دژپسند، اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی، ص ۱۸.

کسری بودجه دولت، ضربه به بازار سرمایه، کاهش سرمایه‌گذاری، عدم تعادل‌های اقتصادی، از بین رفتن ظرفیت‌های تولیدی و همچنین فشار تورمی خواهیم بود. در جنگ محصول عناصر اقتصادی آسیب می‌بیند یا در معرض تهدید قرار می‌گیرند. در اینجا به مشکلات اقتصادی که تحت تأثیر جنگ هستند، اشاره می‌شود:

۱. کاهش تولید:

در جنگ به دلیل اشغال بخشی از مناطق و حملات هوایی، توپخانه‌ای، موشکی دشمن، از یک طرف، واحدهای اقتصادی آن مناطق از چرخه تولید خارج می‌شوند و از طرف دیگر به دلیل انتقال بخشی از منابع ارزی و انسانی به حوزه جنگ واحدهای اقتصادی مستقر در خارج از محدوده مناطق جنگی نیز در مسیر کاهش تولید قرار می‌گیرند. علاوه بر اینکه تمرکز نیروی انسانی در حوزه جنگ جمع می‌شود در مناطق جنگ زده مردم برای دوری جستن از اوضاع جنگی، اقدام به مهاجرت داخلی و خارجی می‌کردند و همچنین منابع طبیعی و سرمایه فیزیکی از فرایند تولید و کالا و خدمات خارج، و در بخش نظامی استفاده می‌شود، که در نتیجه بیکاری و کاهش عرضه و تولید کالا را به همراه دارد.

۲. خسارت‌های وارده بر کارخانجات تولیدی:

قرار گرفتن بنگاه‌های اقتصادی و تجهیزات تولیدی در مناطق جنگی و تخریب مراکز اقتصادی و تجهیزات و لوازم کارخانجات از جمله کارخانجات تولیدی، در دوران جنگ موجب کاهش تولید می‌گردد. در کشورهای کم‌تر توسعه یافته این مشکل بزرگی است زیرا که امکان دستیابی مجدد به آن تکنولوژی کمتر است و اگر جنگ در بخشی‌های که واحدهای صنعتی و اقتصادی متمرکز شده‌است، باشد، آثار تخریبی آن بیش‌تر است.

۳. انتقال نیروی انسانی از سایر بخش‌ها به بخش جنگ و وقوع پدیده مهاجرت:

در دوران جنگ بهره‌برداری از عوامل تولیدی برای اهداف جنگ در اولویت قرار می‌گیرد زیرا که به دلیل نیاز جنگ به نیروی انسانی به میزانی بیش‌تر از کادر نظامی در امور دفاعی نیروی انسانی شاغل، در بخش‌های دیگر به بخش‌های امور دفاعی انتقال می‌باید که در پی آن کاهش نرخ بهره‌برداری از ظرفیت‌های

تولیدی در بخش‌های غیرنظامی را به دنبال دارد. به ویژه آنکه در زمان جنگ ضرورت انجام دادن تحقیقات برجسته در این زمینه می‌باشد. در حالی که استفاده از نیروی مولد آنها در بخش‌های غیرنظامی می‌توانست با ضریب فزاینده بی‌هم‌اشغال و هم‌تولید را افزایش دهد. این امر بر آن دسته از کشورهای که جنگ آنها بر پایه نیروی انسانی اداره می‌شود، تأثیر بیش‌تری دارد چون اعزام نیروی انسانی فعال به صحنه نبرد که غالباً قشر جوان و فعال جامعه را تشکیل می‌دهند به کاهش عرضه نیروی کار در بخش غیرنظامی منجر می‌شود و اگر چنین کشوری با بیکاری زیاد مواجه نباشد حتی ممکن است موجب تقاضای دستمزد بالاتر نیروی کار باقی‌مانده و در بخش غیرنظامی نیز بشود که به نوبه خود، به افزایش هزینه‌های تولیدی و چه بسا کاهش تولید می‌انجامد.

مهاجرت‌های داخلی و همچنین مهاجرت به خارج از کشور، تابع عوامل مختلف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است و همواره به درخواست و اراده افراد نبوده در مواردی اجباری است. در مناطق جنگ زده و بحران زده مهاجرت‌ها برای دوری جستن از اوضاع تهدیدکننده حیات انسانی انجام می‌گیرد و سبب مهاجرت به مناطق امن می‌گردد مهاجرت نیروی کار انسانی ممکن است به عدم تعادل اقتصادی در مبدأ مهاجرت‌ها منجر شود. از طرفی به دلیل اوضاع بحرانی در کشورهای درگیر جنگ، مهاجرت نیروی انسانی متخصص و غیر متخصص به خارج از این کشورها نیز انجام می‌پذیرد.

۴. خارج شدن منابع طبیعی و سرمایه فیزیکی از فرآیند تولید کالا و خدمات:

در شرایط جنگی فقط نیروی انسانی تحت تأثیر نیازهای جنگی دچار جا به جایی و انتقال نمی‌شود بلکه سایر عوامل تولید نیز از فضای جنگی متأثر می‌شوند که این امر کاهش تولید در بخش غیرنظامی را به دنبال خواهد داشت. منابع طبیعی و تجهیزات نیز مانند سایر عوامل تولید به دلیل اهمیت و افزایش تقاضا از فرآیند تولید خارج شده و به بخش جنگ منتقل می‌شوند و موجب کمبود منابع و مواد اولیه مورد نیاز در بخش غیرنظامی شده که در نتیجه بیکاری و کاهش عرضه و تولید کالا را به همراه دارد.

۵. خسارت به منابع طبیعی:

در زمان جنگ منابع طبیعی دخیل در تولید تحت تأثیر قرار می‌گیرند. زمین یکی از مهم‌ترین این منابع است و به دلایلی چون تهدید و تخریب زمین‌های کشاورزی و حاصل خیز و در پاره ای تصرف و اشغال اراضی، قابلیت استفاده خود را از دست خواهد داد. این مشکلات در مورد سایر منابع طبیعی نیز صدق می‌کند و منجر به کاهش تولید خواهد شد.

۶. کاهش سرمایه‌گذاری:

یکی از عوامل مهم در رشد سرمایه‌گذاری و به ویژه جذب سرمایه‌گذاری خارجی وجود امنیت و ثبات اقتصادی است که در درون جنگ دچار اختلال می‌گردد. در این اوضاع عدم اطمینان و نبود چشم‌انداز مثبت به کاهش انگیزه برای سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی می‌انجامد و حتی ناامنی حاصل از جنگ و بالا رفتن ریسک سرمایه‌گذاری موجب خروج سرمایه از کشورهای بحران زده خواهد شد.

۷. تأثیر بر تجارت خارجی:

صادرات کالا به دلیل نقشی که در گسترش بازار و افزایش درآمد ارزی کشور دارد و واردات کالا به دلیل ضرورت تأمین کالاهای ضروری و مواد اولیه و به ویژه سهمی که در تأمین نیازمندیهای جنگ دارد در موقعیت جنگی اهمیت ویژه ای دارد. از آنجایی که جنگ موجب کاهش تولید و وارد آمدن خسارت بر شبکه‌های حمل و نقل می‌شود موجب خسارت به تجارت خارجی می‌گردد. در این میان تهدید و آسیب دیدگی تجهیزات و لوازم تخلیه و بارگیری کالا، افزایش حق بیمه وسایل حمل و نقل، تغییر مسیر انتقال کالا به امن‌ترین مسیر مشکلات ناشی از جنگ هستند.

۸. افزایش هزینه‌های دولت:

افزایش هزینه‌های دولت‌ها در زمان جنگ، موضوعی بدیهی است. افزایش هزینه‌های دولت‌های درگیر جنگ هم برای تأمین هزینه‌های جنگی و هم برای فراهم سازی شرایط و فضای عمومی کشورهای درگیر جنگ، در جهت حفظ آرامش و جلوگیری از بروز بحران و تنش صورت می‌گیرد. در این خصوص باید هزینه‌هایی که دولت برای ایجاد تعادل در بازار کالا و خدمات اساسی، یا کاهش هزینه‌های ناشی از عدم تعادل بازار متحمل می‌شود به‌طور ویژه مورد تأکید قرار گیرد. بدیهی است که ممکن است تأمین منابع هزینه‌های جدید از طریق منابع معمول درآمدی دولت ممکن نباشد، در این صورت دولت به‌طور اجتناب ناپذیر به شیوه‌های دیگر متوسل می‌شود که افزایش مالیات‌ها، استقراض خارجی و انتشار پول از جمله شیوه‌های تأمین این هزینه‌ها است.

۹. جو روانی حاصل از جنگ:

کمبود برخی از کالاها در وضعیتی که نااطمینانی در اقتصاد وجود دارد. سبب شکل‌گیری اقتصاد زیرزمینی و بازار سیاه و غیررسمی برای کالاهای کمیاب تر شده و موجب رونق گرفتن فعالیت‌های

دلالتی می‌شود. مردم به دلیل جو موجود در جامعه ممکن است اقدام به ذخیره کالاهای کمیاب تر کنند. چنان‌که در طرف عرضه نیز برخی از افراد با ایجاد شبکه‌های زیرزمینی به احتکار اجناس و کالاهای ضروری مورد نیاز جامعه اقدام مس کنند. این وضعیت تأثیر منفی بسیاری بر اقتصاد کشور به ویژه در سرمایه‌گذاری و تولید دارد.

۱۰. فشار تورمی:

به دلیل اینکه تورم موجب توزیع ناعادلانه تر درآمد، شکل‌گیری اغتشاشات اجتماعی و تخصیص غیربهبینه منابع، کاهش پس‌انداز، رونق بازار سیاه و همچنین کاهش رفاه اجتماعی می‌شود و بروز مشکلاتی در تأمین حداقل‌های معاش برای افراد جامعه را به همراه دارد؛ لذا یکی از مهم‌ترین مشکلاتی است که دولت‌ها در دوره جنگ با آن مواجه هستند. افزایش تورم در دروان جنگ به دلیل کاهش عرضه و افزایش تقاضا، جو روانی حاصل از جنگ، تأمین هزینه‌های دولت و سایر موارد شکل می‌گیرد که به عنوان نتیجه طبیعی شرایط بحرانی جنگ، مشکلاتی را در اقتصاد به وجود می‌آورد.

۱۱. کاهش پس‌انداز:

تأمین هزینه‌های جنگی و پدیده تورم، از علل اصلی کاهش پس‌انداز درمقیاس کلان و خرد در دوران جنگ است. در این دوران بخش عمده بی از درآمد کشورها صرف جنگ می‌شود لذا نه تنها پس‌اندازی صورت نمی‌گیرد بلکه از ذخایر نیز برداشت می‌شود.

۱۲. تأثیر بر رفاه اجتماعی:

تورم ناشی از جنگ موجب کاهش قدرت خرید حقیقی مردم و کاهش تقاضای خصوصی و در نهایت کاهش مصرف می‌گردد که این امر در کاهش سطح رفاه عمومی تأثیر گذار است. مشکلاتی از قبیل احتکار و کمبود کالاهای ضروری نیز از عواملی است که بر رفاه عمومی تأثیر می‌گذارد و آن را کاهش می‌دهد. همچنین سهم هزینه‌های دولت در سایر امور زیر بنایی و عمرانی نظیر آموزش و پرورش، بهداشت و کنترل فقر کاهش می‌یابد.

۳- پیامدهای اقتصادی جنگ شهرها در استان خوزستان:

جنگ تحمیلی در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ علیه جمهوری اسلامی ایران آغاز و تا سال ۱۳۶۷ ادامه داشت. این جنگ، موجب مشکلات و خسارات فراوانی برای اقتصاد ایران بالاخص استان خوزستان که نقطه تمرکز جنگ در آن بود، شد. در روزهای آغاز جنگ، شهرهای استان خوزستان به طور مکرر زیر حملات توپخانه‌ای و هوایی عراق بمباران می‌شدند. در ادامه جنگ تأسیسات نفتی و مراکز اقتصادی شهرهای استان خوزستان چون: آبادان، اهواز، دزفول، اندیمشک، آغاچاری، مسجد سلیمان، رامهرمز به شدت در جنگ شهرها، زیر حملات هوایی و موشکی دشمن تخریب شدند. استان خوزستان به دلیل اینکه ارتباط مستقیمی با جنگ داشت در جنگ شهرها بیشترین خسارات را نسبت به دیگر استان‌های ایران دامن گیر شد. حملات توپخانه‌ای - هوایی - موشکی دشمن به شهرها در آغاز جنگ و در طی آن، باعث توقیف یا به طور کلی تعطیلی تعداد بسیاری از شرکت‌ها، کارخانجات، طرح‌های، واحدهای مهم صنعتی، تولیدی، ساختمانی و خدماتی... در استان شد، که این مسئله باعث مشکلات و خسارات زیادی به اقتصاد کشور و بیکاری و مهاجرت به دیگر شهرهای مرکزی ایران شد. جنگ شهرها علاوه بر مراکز صنعتی و کارخانجات استان، مناطق کشاورزی و دامداری استان را که یکی از مهم‌ترین منابع درآمدی جمعیت ایران محسوب می‌شود، خسارات زیادی را وارد کردند. بسیاری از روستاییان بیکار و مجبور به مهاجرت اجباری شدند.

کارشناسان اقتصادی بر این باورند که استان خوزستان تا در حال حاضر از جنگ شهرها ضربه می‌خورد و این استان متناسب با ثروت عظیمی که در اختیار دارد، توسعه نیافته است. یکی از تبعات جنگ، بیکاری نیروی بومی استان بود. آقای حجازی استاندار خوزستان؛ با اشاره به اینکه استان خوزستان همه امتیازات کشور را دارد در این مورد می‌گوید: خوزستان از لحاظ آب، نفت، گاز، کشاورزی، صنعت، بنادر تجاری و صیادی و جاذبه‌های گردشگری بخصوص در حوزه دفاع مقدس سرآمد کشور است اما این موارد باعث نشده است خوزستان به مانند سایر استان‌های کشور توسعه یابد. زمان بازسازی، فکری برای بخش اقتصادی مردم نشد در زمان بازسازی شهرهای جنگ زده استان خوزستان مثل آبادان و خرمشهری فکری برای بخش اقتصادی مردم نشد. حمله به شهرهای استان باعث شد که تجار و کارآفرینان اقدام به مهاجرت کنند و دیگر هیچ‌گاه بازنگردیدند وی در ادامه می‌گوید که مشکلات فراوان شهرهای جنوبی استان که در جنگ آسیب‌های فراوانی دیده بودند باعث شده هر کس در استان مسولیت بگیرد، فکر خود را به شهرها معطوف کند و این عامل باعث فراموشی مزیت‌های شهرهای دیگر بخصوص شهرهای شمالی استان شد و حالا مشاهده می‌کنیم که شهرهای شمالی استان به توسعه

متناسب نرسیده‌اند و دچار عقب افتادگی شدند. به همین علت شهرهای استان رونق گذشته را که در زمینه‌های کشاورزی و تجاری داشت به دست نیاورد^۱.

استان خوزستان به دلیل دارا بودن تأسیسات نفتی و صنعتی و نیز برخورداری از بنادر مهم به عنوان دروازه‌های ورود و خروج کالا، همواره مورد توجه بوده‌است. دو بندر مهم خرمشهر و امام خمینی از بنادر فعال و بزرگ کشور بودند که با اشغال خرمشهر و تخریب آن این بندر مهم عملاً از چرخه اقتصادی خارج شد و بندر امام خمینی به دلیل نزدیکی به نقاط درگیری، مورد تهدید واقع شد. در دو سال اولیه جنگ تعداد هشت فروند کشتی تجاری و نفتکش ایران مورد اصابت قرار گرفت. مراکز و تأسیسات نفتی چون پالایشگاه‌ها و خطوط انتقال نفت و چاه‌های نفت در خطر اشغال متجاوز و تیررس آن قرار گرفت. پالایشگاه آبادان با ظرفیت ۶۲۰ هزار بشکه در روز که ظرفیتی نزدیک به مجموع ظرفیت سایر پالایشگاه‌های ایران داشت، با آغاز هجوم ارتش عراق از فعالیت بازایستاد و تا پایان جنگ مورد استفاده قرار نگرفت و همواره در معرض آتش دشمن بود. در واقع در این دوره بخشی از مراکز مهم اقتصادی و صنعتی تخریب شد یا در معرض تهدید قرار گرفت.^۲

به‌طور کلی پیامدهای اقتصادی جنگ شهرها در استان خوزستان عبارت‌اند از:

۱. وارد کردن خسارات زیاد به مناطق مسکونی در استان خوزستان
 ۲. وارد کردن خسارات به تأسیسات نفتی و برقی در استان خوزستان
 ۳. تخریب و توقف یا به‌طور کلی تعطیلی کارخانجات و پروژه‌ها و طرح‌های صنعتی، تولیدی، ساختمانی، خدماتی در استان خوزستان
 ۴. افزایش بیکاری در استان خوزستان که مهم‌ترین معضل جامعه است.
 ۵. مهاجرت و خالی شدن شهرها از سکنه؛
 ۶. خسارات به مناطق کشاورزی و کاهش شدید تولیدات محصولات کشاورزی
 ۷. از بین رفتن پتانسیل تولید و تبدیل نیروی کار اقتصادی زمان صلح به نظامی گری و اقتصاد جنگی
- و ...

۱. جمشیدی، بیکاری و تبعات آن در میان مهاجرین جنگ تحمیلی، ص ۳.

۲. دژپسند، اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی، ص ۹۵.

در زیر به تخریب و خسارات مراکز اقتصادی و تعطیل شدن کارخانجات استان خوزستان و به دنبال آن بیکاری و مهاجرت ساکنین استان به به دیگر استان‌های کشور، که در نتیجه جنگ ایران و عراق به ویژه در جنگ شهرها بود، در دو محور مستقیم و غیر مستقیم پرداخته می‌شود:

الف: خسارات و تخریب مراکز اقتصادی در استان خوزستان (مستقیم):

از شروع جنگ تحمیلی تا پایان آن، شهرهای استان خوزستان مدام زیر آتش توپخانه‌ها، موشکی‌ها و هواپیماهای جنگی رژیم بعثی عراقی بمباران و گلوله‌باران می‌شدند. استان خوزستان به دلیل ارتباط مستقیم با جنگ نسبت به دیگر استان‌های ایران، بیشترین خسارات را متحمل شد. این استان که قطب نفت ایران به حساب می‌آید نقش بسیار مهمی را در روند اقتصاد ایران در سال‌های جنگ ایفا می‌کرد. در جنگ شهرها دولت بعثی عراق، جهت تضعیف اقتصاد ایران، فشار روانی بر مردم، تحمیل خواسته‌های خود به دولت ایران، مراکز اقتصادی ایران در استان خوزستان را مورد حملات توپخانه‌ای، موشکی و هوایی خود قرار می‌داد که منجر به تخریب و خسارات اقتصادی زیادی در بخش‌های نفت، کشاورزی، صنعت، معدن، برق و گازهای، حمل و نقل و ارتباطات، موسسات مالی و پولی، خدمات عمومی، خدمات اجتماعی و خانگی، ساختمان، بازرگانی و هتل داری در این استان شد.

پالایشگاه آبادان به عنوان مهم‌ترین تأسیسات نفتی شهرآبادان، در بخش مرکزی شهر قرار دارد. پیش از آغاز جنگ ظرفیت پالایش نفت در این پالایشگاه ۶۰۰ هزار بشکه در روز بود که نفت خام مصرفی آن از دو شبکه خطوط لوله از مناطق نفت خیز دریافت می‌شد و در منطقه بوراده آبادان در مجموع ۲۴۳ مخزن نفت و فرآورده‌های آن وجود داشت.^۱

در اول مهرماه ۱۳۵۹ آتش سنگین توپخانه‌ها دشمن آسیب جدی به شهر آبادان و پالایشگاه نفت و همچنین مخازن نفتی آن وارد کرد. اما با رشادت کارمندان شریف و زحمتکش آن دوباره فعالیت خود را آغاز کرد. از تاریخ ۱۳۵۹/۷/۲۵ تا ۱۳۶۵/۱۱/۱۹ این پالایشگاه بیست و سه بار مورد حمله هوایی قرار گرفت. «کدراکر» که بلندترین تأسیسات پالایشگاه است در تمام طول تمام جنگ مورد استفاده واحدهای اطلاعاتی و توپخانه‌ای و ادوات در دیدبانی مواضع دشمن در غرب اروند رود مورد استفاده قرار می‌گرفت. دیوارهای پلیتی ضلع شمالی پالایشگاه که آثار ترکش‌های فراوان آن نمایان است و اتاق فرمان پالایشگاه از بقایای دوران جنگ در این پالایشگاه است.^۲

۱. پور جباری، اطلس جغرافیایی حماسی ۱: خوزستان در جنگ، ص ۷۵.

۲. همان، ص ۷۷.

در تاریخ‌های ۲ مهرماه، ۸ مهرماه، ۳ آبان، ۱۶ آذر، ۹ اسفند ۱۳۵۹ پالایشگاه نفت آبادان در چندین نوبت مورد حملات هوایی و توپخانه‌ای دشمن بعثی قرار گرفت که خسارات فراوانی به پالایشگاه و همیچنین تأسیسات و مخازن نفتی پالایشگاه وارد کردند.

با توجه به منابع دوران جنگ در آغاز جنگ تا سال ۱۳۶۲ به دلیل شدت حملات توپخانه‌ای دشمن و خسارات ناشی از آنها برای مدتی فعالیت پالایشگاه یا به طور کلی قطع می‌شد که این مسئله باعث مشکلات مدیری هم برای اقتصاد ایران و هم کارمندان و کارگران و ادارات وابسته به آن می‌شد علاوه بر این منجر به بیکاری زیادی از کارگران و کارمندان شرکت می‌شد.

کارخانه نورد و لوله اهواز که به منظور تولید کلاف ورق گرم فولادی، لوله‌های سیاه، گالوانیزه، گاز و پروفیل در مهرماه ۱۳۵۰ مورد بهره‌برداری قرار گرفت در ۱۰ کیلومتری جنوب غربی اهواز و در حاشیه شرقی جاده اهواز - خرمشهر قرار دارد. در روزهای ابتدایی جنگ و با ورود ارتش عراق به حومه اهواز در تاریخ ۱۳۵۹/۷/۵ و اشغال روستای مکطوع و ام الطیر در جنوب کارخانه در محدوده شهرک نورد که متعلق به کارکنان کارخانه است و نخلستان‌های پیرامون آن مقاومت سرسختانه مدافعان برای جلوگیری از ورود دشمن به شهر اهواز آغاز شد.^۱

کارخانه نورد اهواز در جنگ شهرها چندین نوبت زیر حملات توپخانه‌ای و هوایی دشمن بمباران گردید. در تاریخ‌های ۲۹ مهرماه ۱۳۵۸ مورد حمله توپخانه‌ای دشمن، در تاریخ ۱۱ آبان ماه ۱۳۵۹ مورد حمله هوایی دشمن و در تاریخ ۳۰ آذر ماه ۱۳۶۰ بار دیگر مورد حمله هوایی قرار گرفت که علاوه بر تعطیلی کارخانه منجر به تخریب و خسارات زیادی در آن شد.^۲

بندر امام خمینی یکی از بنادر مهم ایران است که اهمیت اقتصادی فراوانی برای کشور ایران دارد. این بندر که قبل از جنگ به جهت ایجاد و اجرای طرح‌های بزرگ صنعتی و موثناژ مرکز ثقل نیروی انسانی به شماره می‌رفت اما به دلیل بمباران‌های هوایی و توپخانه‌ای دشمن و سایر مشکلات ناشی از جنگ از جمله فرار کارفرمایان و صاحبان صنایع در بخش خصوصی و تقلیل فعالیت در کارخانجات و تأسیسات بندری و ساختمانی که مهمترین آنها کارخانجات شیمیایی رازی کارخانجات پتروشیمی و صنایع وابسته به

۱. همان، ص ۲۰۲.

۲. خبرگزاری جمهوری اسلامی، «شهرهای مظلوم ما» آمار حملات رژیم بعثی عراق علیه شهرها و مناطق مسکونی ایران تا سی و یکم مردادماه ۱۳۶۲، تاریخ انتشار ۱۳۶۲/۵/۳۱، صص ۴۹-۴۳.

نفت و پروژه‌های بندری و ساختمانی می‌باشد که منجر به بیکاری و سرگردانی هزاران کارگر فنی و ساده شده است.^۱

یکی دیگر از پیامدهای اقتصادی جنگ شهرها در خوزستان خسارت به بخش کشاورزی است که منجر به تخریب زمین‌های کشاورزی و ترک زمین‌های توسط صاحبان آنها بود. خوزستان علاوه بر وجود منابعی نفتی و گازی در آن، کشاورزی پررونقی دارد.

در آبادان و خرمشهر بر اثر حملات توپخانه ای دشمن، هزاران درخت خرما تخریب و سوزانده شد و نیز در شهرستان دزفول و سوسنگرد که قطب کشاورزی استان خوزستان است در نتیجه جنگ تحمیلی علاوه بر خسارات وارده بیساری از اراضی متروکه شد.

فعالیت عمده این منطقه در امر کشاورزی در زمینه‌های: صنایع برق، کشت نیشکر، و مرکبات صنایع کاغذ سازی و تولیدات قند و شکر و سایر محصولات کشاورزی و صناعی از قبیل تولیدات مصالح ساختمانی و پروژه‌های ساختمانی و... تا قبل از جنگ تحمیلی این منطقه نقش عمده ای در زمینه نیرو انسانی و اشتغال در استان خوزستان ایفا می‌کرده است؛ و فعالیت‌های فوق‌الذکر قادر بودند قسمت مهمی از نیروی متخصص و ساده را بخود جذب کند اما وقوع جنگ تحمیلی باعث افت و تخریب کشاورزی این منطقه گردید و همچنین باعث بیکاری بخش اعظمی از جمعیت این منطقه شد.^۲

جنگ شهرها در جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران در سال‌های ۱۳۵۹-۱۳۶۷ خسارات فراوان اقتصادی در بخش‌های ساختمان و تأسیسات، ماشین آلات و تجهیزات، مواد و کالا به ویژه در استان خوزستان وارد کرد. با توجه به گزارش‌های و آمارهایی که سازمان برنامه و بودجه تهیه کرده است. خسارت‌های ناشی از جنگ به دو بخش مستقیم و غیرمستقیم تقسیم می‌شوند. خسارت‌های مستقیم عبارت از آن دسته از امکانات و تجهیزات و ظرفیتهایی که بر اثر ضربه‌های مستقیم دشمن به نابودی کشیده شده‌اند؛ این خسارت‌ها شامل خسارت‌های وارده بر ساختمان و تأسیسات، ماشین آلات و تجهیزات و مواد و کالا می‌باشد و خسارت‌های غیر مستقیم عبارت است از آن دسته امکانات و تجهیزات و ظرفیتهایی که در صورت عدم بروز جنگ می‌توانست مورد بهره‌برداری قرار گیرد و نیز منابعی که در این مدت به جنگ اختصاص یافت که در صورت عدم بروز جنگ بهره‌برداری از آن برای فعالیت‌های اضافی مورد استفاده در بخش‌های اقتصادی امکان‌پذیر بود.

۱. گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود بخش‌های اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی استان خوزستان، ص ۷

۲. همان، ص ۸.

از کل خسارت‌های مستقیم وارده شده بر بخش‌های اقتصادی، بخش کشاورزی ۳۷۷/۷۸۳/۱ میلیون ریال بخش معدن ۷۹۰/۳۵ میلیون ریال، بخش صنعت ۸۶۰/۶۲۶/۱ میلیون ریال، بخش نفت ۶۲۵/۳۲۸/۷ میلیون ریال، بخش برق و آب و گاز ۷۳۵/۳۱۳/۱ میلیون ریال، بخش ساختمان ۴۸۸/۲۷۵ میلیون ریال، و بخش خدمات و زیر بخشهای بازرگانی و هتل داری ۷۵۴/۷۲۶ میلیون ریال، حمل و نقل و ارتباطات ۴۸۸/۲۳۰/۱ میلیون ریال، موسسات پولی و مالی ۳۳۰/۱۴۱ میلیون ریال، خدمات عمومی ۴۲۰/۷۷۱/۱۵ میلیون ریال و خدمات اجتماعی و خانگی ۵۷۷/۵۲۳ میلیون ریال را به خود اختصاص داده‌اند. میزان کل خسارت‌های غیر مستقیم وارد شده ۳۲۶/۵۴۲/۳۴ میلیون ریال بوده‌است. بیشترین خسارت‌ها چه مستقیم و چه غیر مستقیم به بخش‌های کشاورزی، نفت و خدمات وارد شد؛ که استان خوزستان با سهم ۳۴/۲ درصد از همه استان‌های ایران بیشتر خسارات را متحمل شد. طبق نتایج برآورد آسیب‌های اقتصادی جنگ سازمان برنامه و بودجه کشور، خسارات مستقیم ناشی از جنگ در استان خوزستان در بخش ساختمان و تأسیسات ۷۳۱/۳۳۳/۷۵۲ میلیون ریال، بخش ماشین آلات و تجهیزات ۷۱۹/۴۴۹/۱ میلیون ریال، بخش مواد و کالا ۲۱۹/۵۸۵/۱ میلیون ریال، خسارت‌های مستقیم ۶۵۹/۵۵۸/۱۰ میلیون ریال گزارش شده‌است.^۱

جدول ۳: مجموع خسارت‌های مستقیم و غیر مستقیم بر بخش‌های اقتصادی.^۲

جمع	خدمات	ساختمان	برق و آب و گاز	نفت	صنعت	معدن	کشاورزی	خسارت به میلیون
۶۵.۳۵۳.۷۵۰	۲۲.۸۲۷.۸۶۸	۲۸۲.۴۳۴	۲.۹۴۸.۶۵۷	۲۰.۷۹۹.۵۴۰	۲.۴۷۸.۷۱۹	۵۹.۲۰۰	۱۵.۹۵۷.۳۳۲	
۱۰۰	۳۴/۹۳	۰/۴۳	۴/۵۱	۳۱/۷۹	۳/۷۹	۰/۰۹	۲۴/۴۲	سهم

ب: تعطیلی یا توقیف کارخانجات و طرح‌ها مهم در سطح استان خوزستان (غیر مستقیم):
 نقطه تمرکز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، در سطح استان خوزستان بود؛ طبیعتاً، در چنین شرایطی، جو محیط به یک جو کاملاً جنگی تبدیل می‌شود که در آن خبری از کار و چرخش اقتصادی نیست. در آغاز جنگ و در طی آن در سطح استان خوزستان علاوه بر اینکه حملات توپخانه‌ای و هوایی و موشکی عراق خسارت‌های بسیاری را به مراکز اقتصادی استان وارد کردند منجر به توقیف یا به‌طور کلی تعطیلی

۱. دژ پسند، اقتصاد ایران در جنگ تحمیلی، ص ۱۸۷.

۲. همان، ص ۱۸۸.

صدها پروژه و واحدهای مهم صنعتی و خدماتی و ساختمانی در سطح استان گردیدند. این مسئله باعث گردید که اکثریت جمعیت استان بیکار و اقدام به مهاجرت‌های داخلی به سمت مرکز ایران کنند. برخی از پروژه‌ها و طرح‌های اقتصادی که با همکاری شرکت‌های خارجی فعالیت خود را آغاز کرده بودند، یا ناتمام مانده‌اند یا هم به دلیل وقوع جنگ و بحران و بهانه عدم امنیت برای اتباع خارجی، متوقف یا ادامه کار را منوط به افزایش مبلغ آن پروژه‌ها می‌دانستند.

برای مثال در تابستان ۱۳۶۱ ژاپن از اجرای تعهد خود در تکمیل پروژه پتروشیمی ایران - ژاپن واقع در بندر امام خمینی سر باز زد و رئیس ژاپنی شرکت سرمایه‌گذار در این پروژه گفت: «ما هیچ گونه امیدی به این پروژه نداریم و شرکای ژاپنی نمی‌تواند بیش از این طرح سرمایه‌گذاری کنند اما در صورتی که ایران حاضر باشد مخارج اضافی را برای اتمام این پروژه بپردازد حاضریم در این زمینه تکلیفی به ایران کمک کنیم».^۱

طبق برآورد که توسط شورای عالی اقتصاد به عمل آمده در سال ۶۱ در سطح کل کشور ۱/۲۵ میلیون نفر بیکار دائمی، ۰/۵ میلیون نفر بیکار جنگزده و ۱/۴ میلیون بیکار فصلی وجود دارد و مجموعاً جمعیت فعال کشور ۱۱/۷۲۰ میلیون نفر است که ۸/۶۲۰ میلیون نفر آن شاغل و بقیه بیکارند و میزان فعالیت نیز ۴۲/۵۳ درصد می‌باشد با توجه به اینکه استان خوزستان به دلیل موقعیت صنعتی و تجاری آن تا قبل از انقلاب یک قطب جذب نیروی انسانی به‌شمار می‌رفت می‌توان میزان فعالیت در این استان را حداقل مساوی با میزان فعالیت در کل کشور فرض کرد. اما به دلیل تعطیلی کارخانجات این استان در سالهای جنگ و خالی شدن مناطق کشاورزی از جمله شهرهای دزفول و سوسنگرد بیشترین بیکاران و جنگ زدگان متعلق به استان بود.^۲ اکنون در زیر، جداول توقیف یا تعطیلی کارخانجات، پروژه‌ها و طرح‌ها مهم صنعتی و خدماتی و ساختمانی شهرستان‌ها را که از سوی شورای عالی برنامه‌ریزی استان خوزستان در سال ۱۳۶۱ تهیه شده‌است، آورده می‌شود تا اهمیت موضوع روشن گردد.

۱. لطف الله خان زاده، روز شمار جنگ ایران و عراق، ص ۷۹.

۲. شورای عالی برنامه‌ریزی استان خوزستان، گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود بخش‌های اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی استان خوزستان، ج ۳، ۱۳۶۱، ص ۵.

جدول ۴: پروژه‌ها و واحدهای مهم صنعتی و ساختمانی و خدماتی بندر امام خمینی که با شروع جنگ تحمیلی متوقف و به‌طور کلی تعطیل شدند:

ردیف	نام واحد	نوع فعالیت	تعداد کارگران	تاریخ توقف
۱	شرکت ایران نپتون	پیمانکاری پتروشیمی	۵۷۰	شروع جنگ
۲	شرکت خدمات عمومی	خدماتی	۱۹۷	شروع جنگ
۳	شرکت پورتوریکو	تخلیه و بارگیری	۱۱۸	شروع جنگ
۴	پیمانکاری بهمن	تخلیه و بارگیری	۶۷۲	شروع جنگ
۵	شرکت خورموسی	تخلیه و بارگیری	۱۹۰۴	شروع جنگ
۶	شرکت ترانس ترمینال	تخلیه و بارگیری	۲۹۰	شروع جنگ
۷	شرکت گلف اجنسی	کشتیرانی	۳۰۷	شروع جنگ
۸	شرکت سایبر	پیمانکاری ساختمانی	۸۸۹	شروع جنگ
۹	شرکت کنتراکسیون	پیمانکاری ساختمانی	۶۵۴	شروع جنگ
۱۰	شرکت ماروفی	محوطه سازی	۹۷	شروع جنگ
۱۱	شرکت های پیمانکاری	تخلیه و بارگیری	۲۰۰۰	شروع جنگ
۱۲	شرکت ویلیام بهراه	راهسازی	۱۰۰۰۰	شروع جنگ

جدول ۵: پروژه‌ها و واحدهای مهم صنعتی و ساختمانی و خدماتی شهرستان ماهشهر که با شروع جنگ تحمیلی متوقف و به‌طور کلی تعطیل شدند:

ردیف	نام واحد	نوع فعالیت	تعداد کارگران	تاریخ توقف
۱	شرکت زیان	تاسیساتی	۱۶۱	شروع جنگ
۲	شرکت ویلاک	راه سازی	۱۰۰	"
۳	شرکت بانه	راه سازی	۱۸۳	"
۴	شرکت محلو	ساختمانی	۴۸۵	"
۵	شرکت توهاروبروکس	اسکله سازی	۱۹۹	"
۶	شرکت گسترش مسکن	ساختمانی	۴۸۵	"
۷	شرکت بی کا	ساختمانی	-	"
۸	شرکت کنتراکس	تخلیه و بارگیری	-	"
۹	شرکت ناوار	"	-	"
۱۰	شرکت کامینوس	"	"	"
۱۱	شرکت کویار	"	۵۰۰	"

"	-	"	شرکت تهران جنوب	۱۲
"	-	"	شرکت سلیمیر	۱۳
"	-	"	شرکت قریال	۱۴
"	"	"	شرکت ایران نی یون	۱۵

جدول ۶: پروژه‌ها و واحدهای مهم صنعتی و ساختمانی و خدماتی شهرستان دزفول که با شروع جنگ تحمیلی متوقف و به‌طور کلی تعطیل شدند:

ردیف	نام واحد	نوع فعالیت	تعداد کارگران	تاریخ توقف
۱	شرکت ایران گله	کشاورزی و دامپروری	۹۱	شروع جنگ تحمیلی
۲	شرکت ایرانکو	ساختمانی	۵۱۰	"
۳	شرکت اسپس باتین پول	ساختمانی و فنی	۴۲۰	"
۴	شرکت لیاشر	ساختمانی و فنی	۱۰۰	"
۵	شرکت ماشین سازی اراک	فنی و ساختمانی	۵۲۰	"
۶	شرکت مانا	فنی و ساختمانی	۵۲۰	"
۷	شرکت زوایه	ساختمانی	۱۰۰	"
۸	شرکت راتانا	ساختمانی	۴۶۰	"
۸	شرکت گل بهاران	تخلیه و بارگیری	۲۱۱	"
۹	شرکت مسعودی	ساختمانی	۶۹	"
۱۰	شرکت رودیابی	تعمیرات پالایشگاه	۱۵۱	"
۱۱	"پیمانکاری	بشکه سازی	۱۷۲	"
۱۲	"کوپلاژ	ساختمانی	۵۳	"
۱۳	"هتل آبادان	هتل	۱۵۵	"
۱۴	شرکت سانسکو	خدمات اداری	۱۴۴	"
۱۵	پیمانکاری محمود پور	خدمات و تدارکات	۱۳۹	"
۱۶	شرکت سعد اله زندی	باربری	۱۰۲	"
۱۷	شرکت داوودی	ساختمانی	۱۰۰	"
۱۸	شرکت علی بیگ زاده	مهندسی	۶۰	"
۱۹	شرکت سیف اله زاده	نصب و مونتاژ	۵۴۲	"

		کارخانه		
"	۱۱۵	ساختمانی	شرکت جنرال مکانیک	۲۰
"	۹۰	فنی	شرکت فلوترون	۲۱
"	۱۱۴	ساختمانی و فنی	طرح و بررسی منابع برق	۲۲
"	۱۴۴	"	پیمانکاری رحیمی	۲۳
"	۱۲۰	"	شرکت اسقرجانی	۲۴
"	۹۸	خدماتی	شرکت رابعی	۲۵
"	۱۷۷	راه سازی	شرکت راه و ساختمان	۲۶
"	۱۱۵	ساختمانی	شرکت پیمانکاری عبد الجلیل	۲۷
"	۶۰	"	شرکت بندری	۲۸
"	۷۹	فنی و تعمیرات	پیمانکاری بنکدار	۲۹
"	۸۶	تخلیه و بارگیری	شرکت فعالیت	۳۰
"	۱۲۸	تاسیساتی	شرکت پورسدی	۳۱
"	۵۷	تدارکات	پیمانکاری طاهری	۳۲
"	۱۰۷	رنگ زنی	شرکت کفرنگ	۳۳
"	۲۶۳	تعمیراتی	پیمانکارهای پالایشگاه	۳۴
"	۲۶۳	تعمیراتی	پیمانکاری ربیعی	۳۵
"	۵۱۷	تعمیراتی و نصب	شرکت ریمینکو	۳۶
"	۵۰۹	نگهبانی	پیمانکاری فاضلی نیا	۳۷
"	۱۱۳	تخلیه و بارگیری	شرکت صابر	۳۸
"	۱۳۰	تعمیرات و نصب	شرکت تهران جنوب	۳۹
"	۷۴	"	شرکت قلیچ القشار	۴۰
"	۳۰۹	حمل و نقل	شرکت بایت	۴۱
"	۵۰۰	خدماتی و سرویس نگهبانی	سایر پیمانکاران وابسته به صنعت نفت	۴۲
"	۷۸	هتل	هتل و کاروانسرا	۴۳
"	۳۰۰	گاز رسانی	شرکت ایرانگاز	۴۴

جدول ۷: پروژه‌ها و واحدهای مهم صنعتی و ساختمانی و خدماتی شهرستان اهواز که با شروع جنگ تحمیلی متوقف و به‌طور کلی تعطیل شدند:

ردیف	نام واحد	نوع فعالیت	تعداد کارگران	تاریخ توقف
۱	گسترش مسکن	ساختمانی	۳۰۰	شروع جنگ تحمیلی
۲	ساختمانی ایرا	ساختمانی و فنی	۲۵۰	"
۳	سینوس	"	۲۲۰	"
۴	شرکت ستاک	"	۲۰۰	"
۵	شرکت سلیم	تصفیه خانه کار	۵۰۰	پیرزی انقلاب اسلامی
۶	شرکت سادلمی	پایه کوبی برق	۵۰۰	شروع جنگ تحمیلی
۷	شرکت پایساز	تولید مخازن نفت فشار قوی	۱۵۰	"
۸	شرکت ماشین سازی ولران	مونتاژ ماشین آلات	۱۰۰	"
۹	شرکت حمل و نقل	حمل و نقل	۳۰۰	"
۱۰	شرکت اسپیی باتین پول	ساختمان نیروگاه اتمی	۲۰۰۰	"
۱۱	شرکت کف ایران	ساختمانی	۵۰۰	"
۱۲	شرکت داکت ایران	سازنده لوله های بتنی	۱۵۰	"
۱۳	شرکت پروکان دیلم	پیمانکاری تصفیه خانه گاز	۵۰۰	"
۱۴	شرکت این چیزا	"	۳۰۰	"
۱۵	شرکت رمنوگو	ساختمانی	۲۵۰	"
۱۶	شرکت پارسونز	پیمانکار صنعت و نفت	۱۰۰	"
۱۷	شرکت وسکن	"	۵۰۰	"
۱۸	شرکت فلور	پیمانکار ساختمان تصفیه گاز	۵۰۰	"
۱۹	شرکت سی - بی - اس	مخزن سازی	۸۰۰	"
۲۰	شرکت تیس	پیمانکار برق صنایع فولاد	۱۰۰	"
۲۱	شرکت بی - جی چیکو	برق رسانی	۳۵۰	"
۲۲	شرکت آسانیکنام	ساختمانی	۱۵۰۰	"
۲۳	بی - جی - سرویس	پیمانکار شرکت نفت	۱۵۰	"

۲۴	شرکت فریال	"	۱۱۰	"
۲۵	پتروکمیکان	"	۱۰۰	"

جدول ۸: پروژه‌ها و واحدهای مهم صنعتی و ساختمانی و خدماتی شهرستان مسجدسلیمان که با شروع جنگ تحمیلی متوقف و به‌طور کلی تعطیل شدند:

ردیف	نام واحد	نوع فعالیت	تعداد کارگران	تاریخ توقف
۱	هوا نیروز	پیمانکاری ساختمان فرودگاه	۲۵۰۰	شروع جنگ تحمیلی
۲	سیف باشی	پیمانکاری سد سازی	۱۲۸	"
۳	شرکت نیرو	راه سازی	۱۹۲	"
۴	شرکت سادلمی	پایه کوبی برق	۷۷	"
۵	شرکت هارزا	سد سازی	۸۳	"
۶	شرکت ساس	سد سازی	۲۵۶۶	"
۷	شرکت التومه	سد سازی	۱۹۷	"
۸	شرکت پرسیزیون	خانه سازی	۲۰۷۱	"

جدول ۹: پروژه‌ها و واحدهای مهم صنعتی و ساختمانی و خدماتی شهرستان رامهرمز که با شروع جنگ تحمیلی متوقف و به‌طور کلی تعطیل شدند:

ردیف	نام واحد	نوع فعالیت	تعداد کارگران	تاریخ توقف
۱	شرکت ایران - ترمینال	تخلیه و باربری	۶۷۰	بعد از جنگ
۲	شرکت ایران - فاسترویلر	تزریق گاز به چاه های نفت	۷۰۰	"
۳	شرکت ساختمانی پیش ساخت	ساختمانی	۴۵۰	"
۴	شرکت فاسیت	اسکله سازی	۲۷۶	"
۵	شرکت تیوکانتوسو	ساختن منابع نفتی	۱۷۳	"
۶	کشتی سازی اروندان	کشتی سازی	۹۴	"
۷	شرکت کشتیرانی دورقی	خدمات کشتیرانی	۱۶۰	بعد از انقلاب
۸	شرکت کارون	"	۱۷۲	"
۹	شرکت هوپام	"	۱۳۰	"
۱۰	شرکت گلف جنسی	"	۳۷۰	شروع جنگ تحمیلی

"	۳۵۰	"	شرکت لوانت اکسپرس	۱۱
"	۴۰۰	پیمانکاری تزریق گازی چاه های نفت	شرکت هیوندا	۱۲
"	۱۲۵۰	کشتیرانی	شرکت کشتی رانی نوح	۱۳
"	۱۴۲	پنبه پاک کنی و روغن کشی	کارخانجات پارس	۱۴
"	۶۱	تولید نوشابه	شرکت کانادا درای	۱۵
"	۱۸۱	بسته بندی خرما	شرکت جهان	۱۶
"	۱۲۱	"	شرکت کاظم نجفی	۱۷
"	۲۰۰	"	شرکت موقر	۱۸
"	۱۳۰	صادرات خرما	ششرکت اسکاوپر	۱۹
"	۲۰۰	"	شرکت سهامی خاص بازرگانی	۲۰
"	۲۰۰	"	شرکت خاص صادقی	۲۱
"	۱۶۰	"	شرکت بادکوبه	۲۲
"	۱۰۵	"	سایر شرکتهای کوچک بسته بندی خرما	۲۳
"	۱۰۰	باربری	شرکت پرس اکسپرس	۲۴
"	۱۰۰	حمل و نقل دریایی	گری مگنزی	۲۵
"	۳۰۰	"	شرکت نقیبی	۲۶
"	۲۲۲	کشتی سازی	شرکت شناوه	۲۷
"	۲۶۶۵	حمل و نقل و تخلیه و بارگیری	شرکت استیو درینگ	۲۸
"	۳۵۰۸	"	سایر پیمانکاران تخلیه و بارگیری	۲۹
"	۱۳۴۷	"	شرکت های کشتیرانی بخش خصوصی	۳۰
"	۱۵۴	تولید نفت	شرکت نفت ایران - واتیال	۳۱
"	۱۰۰۰	"	شرکت های متفرقه که کارگران آنها از ۵۰ نفر تجاوز می کرد.	۳۲

نتیجه:

جنگ شهرها در جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران در سال‌های ۱۳۵۹-۱۳۶۷ خسارات فراوان اقتصادی در بخش‌های ساختمان و تأسیسات، ماشین‌آلات و تجهیزات، مواد و کالا به ویژه در استان خوزستان وارد کردند. نقطه تمرکز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، در سطح استان خوزستان بود؛ طبیعتاً، در چنین شرایطی، جو محیط به یک جو کاملاً جنگی تبدیل شد که در آن خبری از کار و چرخش اقتصادی نیست.

در آغاز جنگ و در طی آن در سطح استان خوزستان علاوه بر اینکه حملات توپخانه‌ای و هوایی و موشکی عراق خسارت‌های بسیاری را به مراکز اقتصادی استان وارد کردند، منجر به توقیف یا به طور کلی تعطیلی صدها پروژه و واحدهای مهم صنعتی و خدماتی و ساختمانی در سطح استان گردیدند. این مسئله باعث گردید که اکثریت جمعیت استان، بیکار و اقدام به مهاجرت‌های داخلی به سمت مرکز ایران کنند و نیز برخی از پروژه‌ها و طرح‌های اقتصادی که با همکاری شرکت‌های خارجی فعالیت خود را آغاز کرده بودند، یا ناتمام مانده‌اند یا هم به دلیل وقوع جنگ و بحران و بهانه عذم امنیت برای اتباع خارجی، متوقف یا ادامه کار را منوط به افزایش مبلغ آن پروژه‌ها می‌دانستند.

یکی دیگر از پیامدهای اقتصادی جنگ شهرها در استان خوزستان خسارت به بخش کشاورزی است که منجر به تخریب زمین‌های کشاورزی و ترک زمین‌های توسط صاحبان آنها بوده است. خوزستان علاوه بر وجود منابع نفتی و گازی در آن، کشاورزی پررونقی دارد. در آبادان و خرمشهر بر اثر حملات توپخانه‌ای دشمن، هزاران درخت نخل تخریب و سوزانده شد و نیز در شهرستان دزفول و سوسنگرد که قطب کشاورزی استان خوزستان است، در نتیجه جنگ تحمیلی علاوه بر خسارات وارده، بیساری از اراضی متروکه شد. به طور کلی می‌توان پیامدهای جنگ شهرها در استان خوزستان را موارد زیر شمرد:

۱. وارد کردن خسارات زیاد به مناطق مسکونی در استان خوزستان،
۲. وارد کردن خسارات به تأسیسات نفتی و برقی در استان خوزستان،
۳. تخریب و توقف یا به طور کلی تعطیلی کارخانجات و پروژه‌ها و طرح‌های صنعتی، تولیدی، ساختمانی، خدماتی در استان خوزستان،
۴. افزایش بیکاری در استان خوزستان که مهم‌ترین معضل جامعه است،
۵. مهاجرت و خالی شدن شهرها از سکنه،
۶. خسارات به مناطق کشاورزی و کاهش شدید تولیدات محصولات کشاورزی،
۷. از بین رفتن پتانسیل تولید و تبدیل نیروی کار اقتصادی زمان صلح به نظامی‌گری و اقتصاد جنگی.

منابع و مأخذ:

- افشار، ایرج. *نگاهی به خوزستان*. تهران: نشر هنر، ۱۳۶۶.
- افشار، ایرج. *جغرافیای نظامی ایران؛ خوزستان*. تهران: بی نا، ۱۳۲۰.
- امیری، مهرباب. *خوزستان گهواره شاهنشاهی ایران*. بی جا: بی نا، ۱۳۵۰.
- پورجباری، پژمان. *اطلس جغرافیایی حماسی ۱: خوزستان در جنگ*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر دفاع مقدس، ۱۳۸۹.
- خان زاده، لطف‌الله. *روز شمار جنگ ایران و عراق*. کتاب بیستم. عبوراز مرز. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۱.
- دژپسند، فرهاد. *اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی*. ویرایش مهدی انصاری. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز اسناد دفاع مقدس، ۱۳۸۷.
- شورای عالی برنامه‌ریزی استان خوزستان. *گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود بخش‌های اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی استان خوزستان*. ج ۳، ۱۳۶۱.
- فخری، جمشیدی. «بیکاری و تبعات آن در میان مهاجرین جنگ تحمیلی». *نشریه کار و جامعه*، آذر ۱۳۸۰.
- کمیسیون ملی یونسکو در ایران. *ایران‌شهر*، ج اول، ۱۳۸۰.
- ستاد تبلیغات جنگ. «شهرهای مظلوم ما»: آمار حملات رژیم بعثی عراق علیه شهرها و مناطق مسکونی ایران تا سی و یکم مردادماه ۱۳۶۲. *خبرگزاری جمهوری اسلامی*. تاریخ انتشار ۱۳۶۲/۵/۳۱. ص ۴۳-۴۹.
- *گزارش عملکرد گذشته و وضع موجود بخش‌های اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی استان خوزستان*، ۱۳۶۲.